

Evaluation and comparative analysis of waqf documents based on shafi'i and imami jurisprudence standards

Abdolaziz Mirani¹, Fereydoun Rahnama Roodposhti², Seyed Abbas Mousavian³, Mehdi Madanchi Zaj⁴, Mohammad Adel Ziaei⁵

Received: 21/04/2021

Accepted: 19/09/2022

Abstract

Purpose: One of the most important prerequisites for public participation in investment and financing projects (in this research, endowment bonds), is to provide information needs and pay attention to different jurisprudential views in the country. Therefore, in this research, the mentioned papers are examined based on the standards of Shafi'i and Imami jurisprudence in order to clarify and resolve its legal ambiguities and doubts.

Methodology: The main approach in this research is a comparative approach. In order to analyze and issue jurisprudence in Imami jurisprudence, the method of document analysis (documents and approvals of the Jurisprudence Committee of the Stock Exchange Organization) has been used, and in connection with Sunni jurisprudence (Shafi'i jurisprudence), in-depth interview and focus group methods have been used, a statistical sample The aforementioned include 8 experts of Shafi'i jurisprudence.

Findings: The findings of the research showed that the commonality of views in the two jurisprudence institutions is very high, and this can be a sign of increasing the participation of Sunnis in endowment bonds and other Islamic securities issued in Iran.

Originality / Value: Considering that the results of the research resolved the jurisprudential ambiguities related to the endowment documents, it is a very positive step for the development of this tool, and surely, with the wide dissemination of the above results, we will witness more and more participation of Sunnis in Iran in similar projects at the level We will be the country and eventually a very good synergy will happen in this area.

Keywords: Islamic securities, Endowment bonds, Imami jurisprudence, Shafi'i jurisprudence.

JEL Classification: G1, G15, G53, N20.

---

1. Department of Finance, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Department of Finance, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).
roodposhti.rahnama@gmail.com

3. Research Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran.

4. Department of Financial Management, Electronic Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

5. Department of Shafi'i Jurisprudence, University of Tehran, Tehran, Iran.

How to cite this paper: Mirani, A., Rahnama Roodposhti, F., Mousavian, S. A., Madanchi Zaj, M., Ziaei, M. A. (2022). Evaluation and comparative analysis of waqf documents based on shafi'i and imami jurisprudence standards. *Advances in Finance and Investment*, 3(8), 1-30. [In Persian]

 <https://doi.org/10.30495/afi.2022.1963567.1139>

پیشرفت‌های مالی و سرمایه‌گذاری

سال سوم، پاییز ۱۴۰۱ - شماره ۸

صفحات ۱-۳۰

نوع مقاله: پژوهشی

ارزیابی و تحلیل تطبیقی اوراق وقف بر اساس موازین فقه شافعیه و امامیه

عبدالعزیز میرانی^۱، فریدون رهنمای رودپشتی^۲، سید عباس موسویان^۳، مهدی معدنچی زاج^۴، محمد عادل ضیائی^۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۱

چکیده

هدف: یکی از مهم‌ترین پیش‌نیازهای مشارکت همگانی در پروژه‌های سرمایه‌گذاری و تأمین مالی (در این پژوهش اوراق وقف)، تأمین نیازهای اطلاعاتی و توجه به دیدگاه‌های مختلف فقهی در سطح کشور می‌باشد؛ بنابراین در این پژوهش، اوراق مذکور بر اساس موازین فقه شافعیه و امامیه مورد بررسی قرار می‌گیرد تا ابهامات و شبهات فقهی آن مشخص و مرتفع گردد.

روش‌شناسی پژوهش: رویکرد اصلی در این پژوهش رویکردی تطبیقی می‌باشد. جهت تحلیل و صدور احکام فقهی در فقه امامیه از روش تحلیل اسنادی (مستندات و مصوبات کمیته فقهی سازمان بورس) استفاده شده است و در ارتباط با فقه اهل سنت (فقه شافعیه)، از روش مصاحبه عمیق و گروه کانونی استفاده شده است، نمونه آماری مذکور شامل ۸ نفر از خبرگان فقه شافعیه می‌باشند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان داد که اشتراک دیدگاه‌ها در دو دستگاه فقهی در حد بسیار بالایی می‌باشد و این مهم می‌تواند نویدبخش افزایش مشارکت اهل سنت در اوراق وقف منتشر شده در ایران باشد.

اصالت / ارزش افزوده علمی: باتوجه به اینکه نتایج پژوهش ابهامات فقهی مربوط به اوراق وقف را برطرف کرد گام بسیار مثبتی جهت توسعه این ابزار می‌باشد و مطمئناً با اطلاع‌رسانی گسترده نتایج فوق، بیش‌ازپیش شاهد مشارکت اهل سنت ایران در طرح‌های مشابه در سطح کشور خواهیم بود و نهایتاً هم‌افزایی بسیار مناسبی در این حیطه به وقوع خواهد پیوست.

کلید واژه‌ها: اوراق بهادار اسلامی، اوراق وقف، فقه امامیه، فقه شافعیه.

طبقه‌بندی موضوعی: G1, G15, G53, N20 .

۱. گروه مالی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. گروه مالی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). roodposhti.rahnama@gmail.com

۳. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران.

۴. گروه مدیریت مالی، واحد الکترونیکی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۵. گروه فقه شافعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

استناد: میرانی، عبدالعزیز؛ رهنمای رودپشتی، فریدون؛ موسویان، سید عباس؛ معدنچی زاج، مهدی؛ ضیائی، محمد عادل. (۱۴۰۱). ارزیابی و تحلیل تطبیقی اوراق وقف بر اساس موازین فقه شافعیه و امامیه. *پیشرفت‌های مالی و سرمایه‌گذاری*، ۳(۸)، ۱-۳۰.

۱- مقدمه

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و بر اساس قانون اساسی، قوانین و مقررات بازار سرمایه، پول و معاملات آن که مخالف شریعت بود، ملزم به حذف، اصلاح و تطبیق با ضوابط اسلامی گردید. براین اساس ضرورت آشنایی طرحان ابزارهای مالی، سیاست‌گذاران و فعالان در حوزه‌های مختلف بانکداری و بازارهای مالی با اصول و احکام اساسی قراردادهای مالی و معاملات از منظر فقه اسلامی بیش‌ازپیش اهمیت پیدا کرد (موسویان و بهاری قراملکی، ۱۳۹۱).

از چالش‌های اساسی فراروی ابزارهای مالی اسلامی، می‌توان به عدم رعایت ضوابط اسلامی و همچنین نیز تلاش برای توجیه شرعی معاملات ربوی و غرری اشاره کرد. به عبارت دیگر ممکن است عده‌ای از محققان اسلامی برای به کارگیری برخی از ابزارهای متعارف در بازار پول و یا سرمایه به توجیه شرعی سازگاری آن با آموزه‌های اسلامی بپردازند و در برخی موارد با تغییر نام، به این امر مبادرت ورزند. در این شرایط ممکن است در کوتاه‌مدت موفق شوند، اما این تلاش‌ها در گام نخست انحراف و تحریف آموزه‌های اسلامی را به دنبال دارد و در گام دوم، در بلندمدت، این روش کارایی خود را از دست خواهد داد و در گام سوم، در برخی از موارد ناسازگاری آن با شریعت اسلامی از سوی فقها و کمیته‌های شریعت، کشف و اعلام می‌گردد که در نهایت بی‌اعتمادی نسبت به همه ابزارهای مالی اسلامی را به دنبال خواهد داشت.

ابزارهای مالی اسلامی می‌توانند نقش بسیار بزرگی در توسعه بانکداری و بازار سرمایه در راه رسیدن به اهداف والایی که شریعت اسلام برای حوزه اقتصادی در نظر گرفته است ایفا کنند. از جمله ابزارهای مالی اسلامی، اوراق بهادار غیرانتفاعی می‌باشد. این ابزارها شامل اوراق وقف و اوراق قرض‌الحسنه است که با هدف احسان و نیکوکاری ایجاد شده است.

وقف از جمله ارکان نظام اقتصاد اسلام و یکی از زیباترین جلوه‌های ماندگار آن است. وقف از ظرفیت و پتانسیل بالایی جهت ایجاد تحرکات مثبت اقتصادی برخوردار است. در این میان، علاوه بر بهینه‌کردن ساختار وقف‌های سابق، باید مردم را به فرآیندهای وقف جدید هم آشنا کرد. در این سازوکار؛ سازمان بورس و اوراق بهادار با هماهنگی سازمان اوقاف و امور خیریه می‌تواند به‌عنوان یک نهاد نظارتی و اجرایی، نقشی بسزایی را ایفا کند. همچنین این سازمان با اطلاع‌رسانی عمومی از چگونگی صرف مبالغ تأمین شده توسط مردم، ضمن پیشبرد پروژه‌های اقتصادی، می‌تواند شفاف‌سازی عمومی را نیز ترویج دهد؛ بنابراین مردم می‌توانند پیشرفت پروژه‌های اقتصادی و چگونگی صرف اموالشان را دنبال کنند (موسویان و نصرآبادی، ۱۳۸۸).

بدون تردید توسعه و گسترش ابزارهای مالی اسلامی با رعایت دو اصل مهم و حیاتی محقق خواهد شد: الف) وجود ظرفیت و کارایی اقتصادی ابزار مذکور ب) سازگاری با شریعت اسلامی. در این پژوهش سعی خواهد شد اوراق وقف در ایران که بر اساس موازین فقه امامیه مصوب شده است، مطابق موازین فقه شافعیه مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد تا در ادامه زمینه توسعه و گسترش ابزار مذکور در میان اهل سنت ایران بیش از پیش فراهم شود. لذا در بخش اول پژوهش به ارائه پیشینه پژوهش خواهیم پرداخت و در بخش بعدی به توصیف مبانی نظری پژوهش می‌پردازیم و در ادامه روش پژوهش تشریح خواهد شد و در انتها به بررسی تطبیقی اوراق وقف از منظر فقه امامیه و شافعیه می‌پردازیم تا در پایان نتیجه‌گیری نهایی حاصل گردد.

۲- مبانی نظری و پیشینه پژوهش

اوراق وقف سبب احیای سنت وقف و توسعه در موقوفات و اهمیت بخشیدن به نقش آن در تحقق تعاون اجتماعی برای برون‌رفت از مشکلات پیشروی کشورهای اسلامی می‌باشد. در آثار دینی هر فرد بر اساس وسعت و توانایی‌های خود مکلف به مشارکت در وقف است، نمونه‌ای از آیات قرآن کریم در تکریم وقف عبارت است از آیه ۷ سوره طلاق: ﴿لِيُنْفِقُ ذُو سَعَةٍ مِّنْ سَعَتِهِ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا﴾. بر توانگر است که از توانگری‌اش هزینه دهد و هر که رزق و روزی‌اش تنگ باشد از همان که خدا به او عطا کرده هزینه دهد، خدا هیچ کس را جز به اندازه رزقی که به او عطا کرده است، تکلیف نمی‌کند، خدا به زودی پس از سختی و تنگنا، فراخی و گشایش قرار می‌دهد.

بکیک^۱ (۲۰۰۷)، در پژوهشی با عنوان «صکوک به عنوان مدلی برای ارتقای بخش وقف» به بررسی وضعیت صکوک در کشور بوسنی و هرزگوین می‌پردازد و بیان می‌دارد که نهاد وقف در آن کشور دارای یک زمین بسیار مهم بوده است که جهت احیاء آن تصمیم به تأسیس یک هتل پنج‌ستاره گرفته می‌شود، برای تأمین مالی ساخت هتل با کمبود منابع مواجه می‌شوند، در این زمان از صکوک اجاره استفاده می‌نمایند و بانک سرمایه‌گذاری اسلامی بوسنی به عنوان وکیل نهاد وقف، اقدام به انتشار صکوک اجاره و جمع‌آوری وجوه مذکور می‌نماید، نتایج پژوهش نشان داد که وقف از پتانسیل بسیار بالایی برخوردار است و از بستر قابلیت‌های صکوک می‌توان بیشترین میزان بهره‌وری را به وجود آورد.

عبدل محسین^۲ (۲۰۰۸)، در پژوهشی با عنوان «وقف نقدی به عنوان یک نهاد تأمین مالی بر مبنای فقه اهل سنت» وقف نقدی را جایز می‌داند و پیشنهاد می‌نماید که با تأسیس یک مؤسسه مالی افرادی

1. Becic

2. Abdel-Mohsin

که توانایی دارند وجوه خود را در اختیار این صندوق قرار داده و صندوق نیز وجوه مربوطه را در پروژه‌های مختلف به کار گرفته و سود آن را در جهت خیر صرف نماید. البته به‌گونه‌ای که پس از سودآوری، مؤسسه موظف باشد آنها را در جهت نیات واقفان صرف و هزینه نماید، نتایج پژوهش نمایانگر آن است که متناسب با فرهنگ و ساختار اقتصادی و اجتماعی جامعه می‌توان از قابلیت انعطاف وقف استفاده کرد و کارایی وقف را بیش‌ازپیش توسعه داد.

کریم^۱ (۲۰۱۱)، در پژوهشی با عنوان «اداره توسعه وقف معاصر در سنگاپور: چالش‌ها و دورنما»، جهت توسعه و گسترش اموال و دارایی‌های وقف راهکارهایی ارائه نموده که یکی از آنها «وقف نقدی^۲» می‌باشد. در این روش مردم به گروه‌های درآمدی مختلف تقسیم شده و هر گروه مقدار مشخصی که با افزایش درآمد تغییر می‌کند را برای تأمین مالی فعالیت‌های عام‌المنفعه اختصاص می‌دهند، در نتایج پژوهش پیشنهادهای اجرایی جهت توسعه وقف نقدی تشریح و دسته‌بندی گردیده است.

محمود و عب رحمان^۳ (۲۰۱۵) در پژوهشی با عنوان «تأمین مالی دانشگاه‌ها به‌وسیله وقف و کمک‌های مادی: آیا ممکن است؟» به برجسته‌سازی اهمیت تأمین مالی آموزش عالی به‌وسیله وقف پرداخته است، در نتایج پژوهش آمده است که ابزار وقف یکی از بهترین گزینه‌ها جهت تحقق تأمین مالی در حوزه‌های مربوط به آموزش می‌باشد.

ایمان و محمد^۴ (۲۰۱۷) در پژوهشی با عنوان «وقف به‌عنوان چارچوبی برای کارآفرینی» به چگونگی ایجاد کارآفرینی بر پایه وقف در مالزی پرداخته است، نتایج پژوهش نشان داد که به پتانسیل‌های وقف در حوزه کارآفرینی توجه مناسبی صورت نگرفته است و می‌توان از بستر وقف کارآفرینی را تقویت بخشید.

الله پیچی و همکاران^۵ (۲۰۱۸) در پژوهشی با عنوان «مدل تعاونی-وقف: پیشنهادی به‌منظور توسعه زمین‌های وقفی بدون استفاده در مالزی» به ارائه یک روش جایگزین به‌منظور تأمین مالی توسعه زمین‌های وقفی بدون استفاده در مالزی، با استفاده از مفاهیم وقف و تعاونی پرداخته است، پژوهشگر نهایتاً به این نتیجه رسید که با تعریف مدل‌های جدید برای ابزار وقف می‌توان کارایی و بهره‌وری این ابزار را توسعه داد.

صالح‌آبادی و دبیری (۱۳۸۴)، در پژوهشی با عنوان «وقف سهام شرکت‌ها از دیدگاه اسلام» به بیان امکان وقف سهام شرکت‌ها پرداخته است؛ در پژوهش مذکور سهام شرکت‌های سهامی به‌عنوان

1. Karim
2. Cash Waqf
3. Iman & Mohammad
4. Allah Pitchay *et al.*

یک واقعیت و پدیده حقوقی جزء اموال قرار می‌گیرد و قابلیت موقوفه شدن را پیدا می‌کنند، در نتایج پژوهش آمده است که سهام شرکت‌های سهامی می‌تواند به‌عنوان یک واقعیت حقوقی در زمره اموال قرار گیرد و این اسناد قابلیت موقوفه شدن را نیز دارند، همچنین نیز موضوع ابدال و استبدال در وقف منفعت با حفظ صرفه و صلاح موقوف علیه و در جهت نیت واقف از لحاظ شرعی مجاز شناخته شد.

مصباحی مقدم و همکاران (۱۳۸۸)، در پژوهشی با عنوان «ارائه الگوی تأمین مالی وقف با استفاده از انتشار اوراق تملیک منفعت (صکوک انتفاع)» پس از بررسی روش‌ها و منابع سنتی و نوین تأمین مالی در توسعه موقوفات به ارائه و تبیین صکوک انتفاع به‌عنوان یکی از روش‌های نوین تأمین مالی در توسعه موقوفات می‌پردازد، نتیجه پژوهش حاکی از آن است که به‌واسطه مدل جایگزین (مدل اوراق منفعت در مدیریت اوقاف) می‌توان نتایج و عملکرد بهتری برای وقف به وجود آورد.

موسویان و نصرآبادی (۱۳۸۸)، در پژوهشی با عنوان «طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه» مدل اوراق وقف جمعی برای تأمین مالی طرح‌های غیرانتفاعی بر اساس عقد صلح را طراحی و تبیین کرده‌اند، در نتایج پژوهش آمده است که با استفاده از مدل معرفی شده در پژوهش می‌توان مشکلات استفاده از وقف پول مرتفع گردد و نهایتاً پیشنهاد شده است، جهت مدیریت بهینه موقوفات و افزایش بازدهی، اوراق متناسب با ماهیت وقف تبیین گردد.

سروش (۱۳۹۰)، در پژوهشی با عنوان «ارائه مدل تفصیلی انتشار اوراق وقف در ایران»، باتکیه بر عقد وکالت و تبدیل به لازم کردن این عقد جایز، طی شروطی جداگانه به ارائه مدل انتشار اوراق وقفی پرداخته است، در نتایج پژوهش ضمن تبیین ارکان مؤثر در فرآیند انتشار اوراق وقف، به ارائه مدل مالی این اوراق برای کشور ایران پرداخته است که امکان وقف را با وجوه اندک فراهم می‌سازد.

رضوی و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «امکان سنجی وقف حقوق معنوی از منظر فقهی و حقوقی» ضمن بررسی کلیت وقف بر جزئیات وقف حقوق معنوی از بعد فقهی و حقوقی نیز متمرکز شده‌اند، در نتایج پژوهش آمده است که با بررسی نظر فقهای مذاهب اسلامی، ضمن بازنگری در استنباط شروط عقد وقف و پاسخگویی به شروط مورد مناقشه، صحت وقف حقوق معنوی اثبات گردیده است.

داودی و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «نگاهی به قواعد فقهی وقف و احکام متولیان در قبال آن» به‌صورت هم‌زمان جنبه‌های مختلف فقهی وقف و احکام متولیان در ارتباط با آن بررسی شده است، نتیجه‌گیری پژوهشگر سه قاعده فقهی در حوزه وقف را به همراه داشت که عبارت است از الف: چیزی که حبس نمودن اصلش و آزاد گذاشتن ثمره‌اش ممکن باشد. ب: وقوف بر حسب آن چیزی است که واقف آن را وقف نموده باشد. ج: هر چیزی که وقف نمودن آن صحیح است اعمار و ارقاب آن نیز صحیح است.

بخشی و یاری القار (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «وقف در قرآن و سنت و نقش آن در توسعه علمی خراسان جنوبی» با تبیین و تحکیم جایگاه وقف با عرضه بر قرآن و سنت و نقش آن در حوزه علم و فرهنگ به طور اعم و در خراسان جنوبی به طور اخص پرداختند. نتایج پژوهش نشان داد که وقف آموزشی و مدرسه وقفیه بیرجند، پایه گذار رشد فرهنگی خراسان جنوبی بوده است و اصلی ترین مصرف وقف در خراسان جنوبی در امور آموزشی و فرهنگی می باشد.

آل طاها (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «بررسی ماهوی وقف با رویکردی بر مبنای آن در ادله شرعی» به واکاوی جنبه های مفهومی و ابعاد مختلف آن پرداخت است و در نتایج پژوهش آمده است که وقف بنا به رأی همه فقها اعم از امامیه و عامه یک حقیقت شرعی نیست؛ بلکه شرع مقدس همان مفهوم عرفی را مورد نظر قرار داده و شرایط و احکامی را در مورد آن وضع نموده است.

شبان (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «واکاوی ماهیت فقهی - حقوقی وقف و اهمیت وقف علمی» ضمن بررسی ماهیت وقف به بررسی اهمیت و جایگاه وقف علمی پرداخته است، نتایج پژوهش بیانگر آن است که یکی از اثر بخش ترین و مهمترین وقف ها که می تواند تأثیر اقتصادی، فرهنگی، اشتغالی، تولیدی و توسعه ای داشته باشد، وقف علمی است که امروزه از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است.

آقاتقی و همکاران (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «آسیب شناسی تأمین مالی از طریق انتشار اوراق وقف در ایران»، به بررسی آسیب های انتشار اوراق وقف در ایران و راهکارهای مدنظر خبرگان برای رفع آسیب ها و همچنین رتبه بندی آنها از طریق روش تاپسیس پرداخت، نتایج پژوهش نشان داد که پایین بودن اطلاعات مسئولین و عموم افراد جامعه از مفهوم و کارکرد اوراق وقف در مقایسه با سایر آسیب ها از بیشترین میزان اهمیت برخوردار است.

عامری سیاهویی و همکاران (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «بررسی تحلیلی ارائه مدل نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی» راهکارهای مختلف جهت ارائه مدل بهینه فرهنگ وقف را بررسی کردند، در نهایت در بخش نتایج پژوهش تشریح شده است که دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی برای حرکت به سمت نهادینه کردن فرهنگ وقف باید به متغیرهای آموزش، تسهیل کنندگی، راهبردها، فرهنگ، موانع و نتایج توجه ویژه ای داشته باشند.

باتوجه به اینکه سابقه پژوهش های حوزه فقه مالی بر اساس موازین فقه اهل سنت در ایران انگشت شمار و بسیار محدود می باشد، پژوهش حاضر می تواند به کم و کیف آن بیفزاید و از طرف دیگر، پژوهش حاضر به دلیل اینکه به صورت همزمان دو دستگاه فقهی (شافعیه و امامیه) را مقایسه می کند، از نوآوری خاصی برخوردار است.

تعریف وقف

وقف در لغت به معنای ایستادن و حبس کردن مال است. وقف در اصطلاح عبارت است از: تحبیس مال و تسبیل منفعت آن است (زعتری، ۱۴۳۱؛ موسویان و بهاری قراملکی، ۱۳۹۱).

مفهوم وقف در برخی از مذاهب اسلامی

الف) مفهوم وقف در مذهب حنفی:

وقف عبارت است از حبس اصل ملک واقف شده و تصدیق به منفعت آن، ملک واقف شده غیرقابل انتقال است مگر با وصیت در زمان حیات واقف یا به حکم قاضی مجتهد پس از مرگ واقف است.^۱ البته واقف هر زمان که بخواهد می‌تواند از وقف خود برگشته و بهره‌مندی از منافع مال را به خود اختصاص دهد حتی اگر واقف از دنیا برود فقط وقف نقود به ورثه او رسیده و به‌عنوان مال میت بین ایشان به‌عنوان ارث، تقسیم می‌شود (کیسی، ۱۳۶۴). در دیدگاه حنفی عین موقوفه از ملک واقف خارج نمی‌شود، بدین رو می‌تواند به آن رجوع کند و فروش آن صحیح است؛ چون در این دیدگاه وقف از عقود جایزه مانند عاریه است.^۲

ب) مفهوم وقف در مذهب شافعی:

وقف عبارت است از حبس مال که انتفاع از آن با باقیمانده عین آن امکان‌پذیر باشد. پس از وقف، مالک حق تصرف شخصی در ملک واقف شده را ندارد.^۳ وقف اموال منقول و غیرمنقول که انتفاع از آن با بقای اصل عین امکان‌پذیر است، درست می‌باشد و عین موقوف پس از وقف، ملک واقف نیست و حتی ملک موقوف علیه هم نیست، بلکه ملک خداوند متعال است و هرچند ثمرات آن شخص از وقف در اختیار موقوف علیه قرار می‌گیرد، واقف هیچ‌گونه اختیار بحق رجوع و فروش مال واقف شده را ندارد.^۴

ج) مفهوم وقف در مذهب حنبلی:

ابن قدامه مقدسی از فقهای حنبلی در کتاب المغنی بیان می‌کند «الوقف هو تسبیح الاصل و تسبیل الثمره» بدین معنی که وقف حبس اصل و تسبیل منافع است (عطایی، ۱۳۸۳).

د) مفهوم وقف در مذهب مالکی:

۱. هو حبس العین علی ملک الواقف، والتصدق بالمنافع، وهذا عند أبي حنيفة، فلا يزول الملك عنه إلا بالوصية به، أو بقضاء القاضي؛ لأنه فعل مجتهد فيه فينفذ قضاؤه

۲. محاضرات فی الوقف، ص ۴۸-۴۷

۳. حبس مال یمنک الانتفاع به مع بقاء عینه، بقطع التصرف فی رقبته علی مصرف مباح

۴. الفقه الاسلامی و ادرته ج ۱۰، ۱۹۰

و هو جعل المالک منفعه مملوکه و لو کان مملوکا باجره لمستحق بصیغه مده مايراه المحبس، وقف آن است که مالک، ملکی را که هرچند با اجرت مملوک اوست یا درآمد آن را مثل درهم و دینار با صیغه مخصوص و با مدتی معلوم، طبق نظر واقف، برای مستحقّی قرار دهد^۱.

ه) مفهوم وقف در مذهب شیعه:

وقف عبارت است از اینکه اصل مال از هرگونه تصرف مالکانه حفظ شود و منافع آن در جهتی خاص یا به طور کلی در جهات عمومی مصرف گردد که مستند آن حدیث نبوی «حَبَسَ الاصل و سَبَلَ الثمرة» می باشد (حر عاملی، ۱۴۱۲). شهید اول وقف را صدقه جاریه معرفی می کند و می فرماید: «وقف همان جاریه است و ثمره آن تحبیس الاصل و اطلاق منافع است» (شهید اول^۲، ۱۴۱۷).

وقف قراردادی است که نتیجه اصل مال و رها ساختن منفعت آن است. منظور از حبیس اصل، حبس کردن مال است به نحوی که تصرفات ناقله در آن ممکن نباشد. مال وقفی را نمی توان فروخت همان طور که نمی توان آن را به ارث برده یا به نحوی به دیگری منتقل ساخت؛ بلکه تنها در جهتی که تعیین شده، می توان از آن بهره برد (موسویان و بهاری قراملکی، ۱۳۹۱).

ماهیت وقف

وقف از جمله قراردادهای لازم است که با قبض مال وقفی توسط موقوف علیهم یا متولی وقف، محقق می شود. اکثر فقهای شیعه و اهل سنت تأیید کردند که وقف یکی از قراردادهای مالی لازم است که لزوم آن با قبض محقق شده و قبل از آن لازم نیست و تنها مذهب حنفی بیان کرد که اوراق (قرارداد) وقف الزام آور نبوده و حتی قبل از قبض نیز قابل رجوع می باشد و چنانچه واقف از دنیا رود مال وقفی به ورثه او رسیده و به عنوان مال میت بین ایشان به ارث، تقسیم می شود (همان).

انواع وقف

انواع وقف به شرح زیر است:

الف) وقف عام: مالی برای استفاده عمومی وقف شده است که واقف جهت استفاده کننده از مال وقف شده را تعیین نکرده است، ولی مشخصاً به به خاطر رضای خدا وقف شده است، مثل وقف زمین برای مسجد که مسجد جهات عام است یا وقف برای تأسیس مدرسه و مرکز آموزشی. در این صورت مال وقف شده بین متولی یا استفاده کنندگان آن تقسیم می شود.

۱. محاضرات فی الوقف، ص ۴۸-۴۷

۲. الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، چاپ سنگی، ص ۲۲۸

ب) وقف خاص: واقف جهت استفاده شده از مال وقف شده را تعیین کرده است، مثل زمین وقف شده برای تعدادی از فقرا، در این صورت متولی یا استفاده‌کنندگان نمی‌توانند بهره‌مندی این مال وقف شده را تغییر دهند یا نمی‌توانند این وقف را بفروشند یا به فرزندان آنها به ارث برسد^۱ (زعتری، ۱۴۳۱)؛ سهام نیز می‌تواند به صورت عام یا خاص وقف گردد، به‌عنوان مثال سهام شرکت به‌عنوان یک حق حقوقی قابل بقا که دارای منفعی در طول زمان است، قابل وقف کردن است. برگ سهام دارای ارزش اقتصادی و اصولاً قابل نقل و انتقال است و از لحاظ قانونی؛ سهام‌داران اصولاً می‌توانند سهام خود را وقف کنند (موسویان و بهاری قراملکی، ۱۳۹۱).

تعریف اوراق وقف

اوراق وقف، اوراق بهادار با نام یا بی‌نامی است که به قیمت اسمی مشخص برای مدت معین تا زمان تکمیل پروژه منتشر می‌شود و به واقفینی که قصد مشارکت در طرح‌های عام‌المنفعه را دارند واگذار می‌گردد. به بیان دیگر، اوراق وقف بر اساس قرارداد صلح به‌منظور وقف منتشر می‌گردد؛ دارنده اوراق "مصالح" بخشی از اموال خود را بر اساس قرارداد صلح در اختیار بانی (متصلح) قرار می‌دهند تا وی با سایر اموال صلحی که در طرح عام‌المنفعه جمع‌آوری شده است جهت شروع طرحی خاص به کار گیرد، به‌عنوان مثال می‌توان به قصد ساخت بیمارستان عام‌المنفعه‌ای در یک منطقه محروم اشاره کرد (همان).

ارکان انتشار اوراق وقف و مدل عملیاتی آن

ارکان انتشار اوراق وقف

- ۱) **بانی:** شخصیت حقوقی (سازمان اوقاف و امور خیریه) است که اوراق بهادار وقف را در راستای تأمین مالی در انجام مأموریت وقف برای اجرای طرح‌های عام‌المنفعه منتشر می‌کند.
- ۲) **ناشر (نهاد واسط):** شخص حقوقی که از طرف بانی و زیر نظر امین برای انتشار اوراق و مدیریت وجوه جمع‌آوری شده تعیین می‌گردد. به‌عنوان مثال ناشر می‌تواند به مؤسسه توسعه سرمایه‌گذاری موقوفات کشور که زیر مجموعه‌ای سازمان اوقاف و امور خیریه است اشاره کرد.
- ۳) **موضوع وقف:** پروژه‌ای است که قرار است از طریق واگذاری اوراق وقف، تأمین مالی شده و در مدت معینی احداث و بعد از اجرای صیغه وقف به بهره‌برداری برسد.

۱. الوقف للذی یعین الواقف مقصوده أو جهته مصرفه، مثل أن یقول الواقف "وقفته هذه الأرض علی أن یکون ریعها للفقراء والمساکین". ففی هذا النوع، لا یجوز علی متوله أو نذیره أن یتبع أو یهب أو یرث أو تملک هذا الوقف بأی وجه من أوجه التملیک. وبالنسبة إلی مسألة بیع الوقف، فعلی متوله أو نذیره الرجوع إلی القاضی أو المفتی أو المحکمه للحصول علی التفرار فی ذلک الأمر.

۴) **سرمایه‌گذاران (واقفین):** اشخاص حقیقی یا حقوقی که با خرید اوراق وقف قصد تأمین مالی طرح وقفی را دارند.

۵) **امین (ناظر):** شخصیت حقوقی می‌باشد که از طرف دولت فرآیند مصرف وجوه در پروژه‌های موردنظر و نحوه صحیح هزینه‌کرد آن تا اتمام و تکمیل پروژه و اجرای صحیح صیغه وقف از طرف واقفین را رصد و نظارت می‌کند.

۶) **عامل:** بانک‌ها، سازمان و مؤسسه‌های خیریه هستند که در قبال دریافت اجرت یا به صورت تبرعی اوراق بهادار وقف را بین خیرین توزیع کند.

۷) **مدیر پروژه: نهادی** تعیین شده توسط بانی که برای مدیریت ساخت و تکمیل پروژه انتخاب می‌شود.

۸) **متولی:** شخص حقوقی یا حقیقی است که به استناد مفاد وقف‌نامه جهت امور موقوف تعیین می‌شود؛ لذا متولی باید متناسب با نوع و کاربرد پروژه دارای تخصص لازم باشد. به طور مثال: اگر یک بیمارستان به عنوان طرح عام‌المنفعه انتخاب می‌شود، متولی آن باید آشنا به موضوع و دارای اطلاعات و تخصص‌های موردنیاز در موضوع پزشکی باشد. در اوراق وقف باید قبل از انتشار اوراق؛ متولی تعیین و به واقفین معرفی گردد تا واقفین با اطلاع از آن سرمایه‌گذاری کنند (موسویان و نصرآبادی، ۱۳۸۸؛ مصوبه کمیته فقهی سازمان بورس به تاریخ ۱۳۹۲/۱۰/۱۸).

مدل عملیاتی اوراق وقف، در دو دوره ساخت و واگذاری به شرح زیر می‌باشد (همان):
الف) **مراحل دوره ساخت پروژه** (بر اساس مصوبه کمیته فقهی سازمان بورس به تاریخ ۱۳۹۲/۱۰/۱۸)

۱) بانی (سازمان اوقاف): با شناسایی نیازها و اولویت‌های مناطق مختلف، اقدام به انتخاب و تعیین نهایی پروژه عام‌المنفعه می‌نماید، سپس با اخذ مشاوره از امین (نهاد نمایندگی وابسته به دولت)، نهاد واسط (ناشر) جهت انتشار اوراق وقف را انتخاب می‌کند.

۲) نهاد واسط: اقدام به انتشار اوراق وقف در مبالغ مختلف نموده که از طریق بانک‌های عامل یا مؤسسات خیریه به توزیع اوراق به دو صورت تبرعی یا کارمزدی می‌پردازد. در هنگام توزیع اوراق بین مردم؛ قرارداد صلح میان سازمان اوقاف و مردم منعقد شده و مردم با پرداخت مبالغ موردنظر، آن را به منظور احداث پروژه معین به سازمان اوقاف در قالب قرارداد صلح واگذار می‌نمایند.

۳) عامل: بانک عامل با واگذاری اوراق وقف به مردم نیکوکار، اقدام به جمع‌آوری وجوه می‌نمایند.

۴) پس از جمع‌آوری وجوه، آن‌ها را به بانی که در این قرارداد عنوان "مُتصالح" را دارد، تحویل می‌دهد.

۵) سپس بانی، واسط و امین به تعیین مدیر پروژه اقدام می‌کنند تا زیر نظر امین، پروژه را احداث نماید.

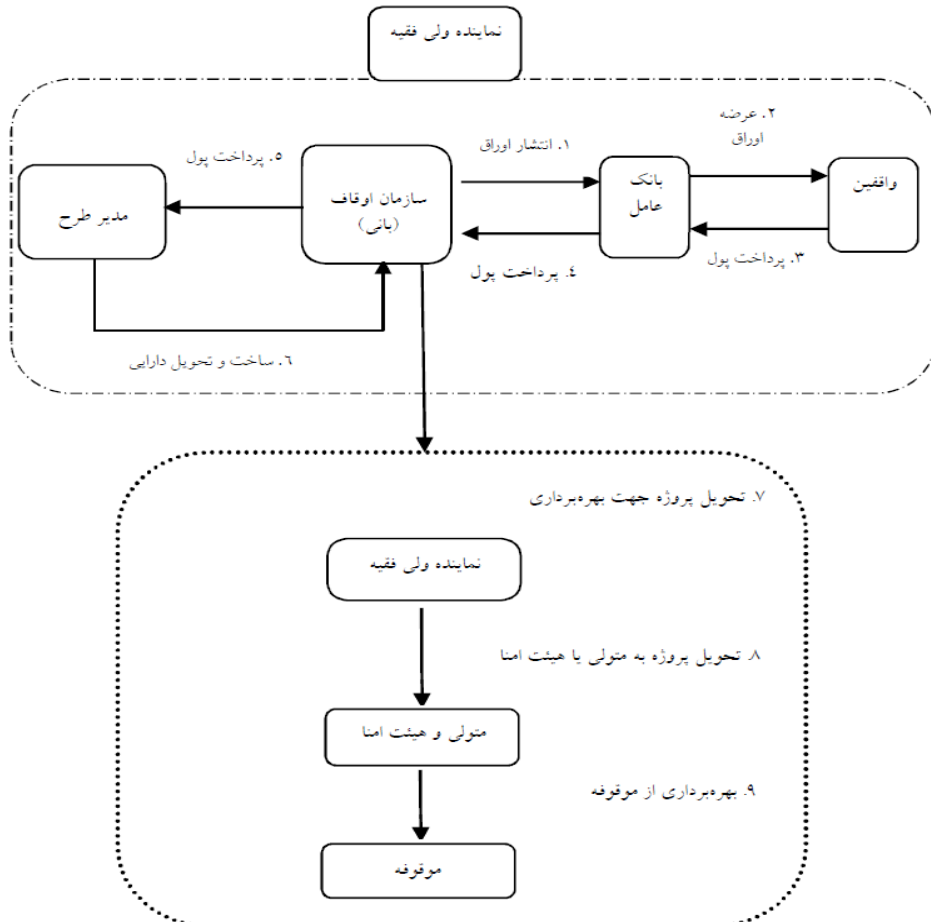
۶) پس از تعیین مدیر پروژه (مدیر طرح)، بانی متناسب با پیشرفت پروژه و با تأیید ناظر، وجوه جمع‌آوری شده جهت پروژه را جهت احداث پروژه به کار می‌گیرد.

ب) مراحل دوره واگذاری پروژه

۷) پس از پرداخت وجوه، ناظر در مراحل مختلف، بر نحوه تخصیص هزینه‌ها نظارت نموده تا پروژه با بالاترین کیفیت تکمیل گردد و نهایتاً مدیر پروژه آخرین بخش از هزینه ساخت را نیز دریافت نماید.

۸) در این مرحله پس از ساخت و تکمیل پروژه، مدیر آن را به بانی تحویل می‌دهد.

۹) پس از تحویل پروژه به بانی (سازمان اوقاف)، امین (نهاد نمایندگی دولت در سازمان اوقاف) اقدام به اجرای صیغه وقف می‌نماید. در این مرحله، در صورت امکان حضور واقفین، خود آنها و در غیر این صورت، نماینده وابسته به دولت در سازمان اوقاف، به نیابت از آنها صیغه وقف را جاری می‌نماید. بعد از اجرای صیغه وقف و تحقق وقف، پروژه جهت بهره‌برداری به متولی واگذار می‌گردد.

شکل (۱) مدل و فرآیند کامل عملیات انتشار، ساخت و بهره‌برداری اوراق وقف (آقاتقی و همکاران، ۱۳۹۹)
 Figure (1) The complete model and process of issuing, manufacturing and operating endowment bonds (Aghataghi et al., 2020)

بازار ثانویه اوراق وقف

اوراق وقف جزء اوراق غیرانتفاعی می‌باشند و خریداران آن، با انگیزه عدم کسب سود مادی اقدام به خرید می‌نمایند. انگیزه خرید و فروش این اوراق پس از خرید اولیه، منتفی می‌گردد، یعنی این اوراق بازار ثانوی نخواهند داشت (موسویان، ۱۳۹۲). ولی برخی از فقهای اهل سنت معتقدند که صاحبان اوراق وقف می‌توانند در بازار ثانویه معامله کنند به شرط اینکه آنها به پول احتیاج داشته باشند و به قیمت اسمی بفروشند، در این صورت باید عمر ورقه مشخص شود (زعتری، ۱۴۳۱).

۳- روش‌شناسی پژوهش

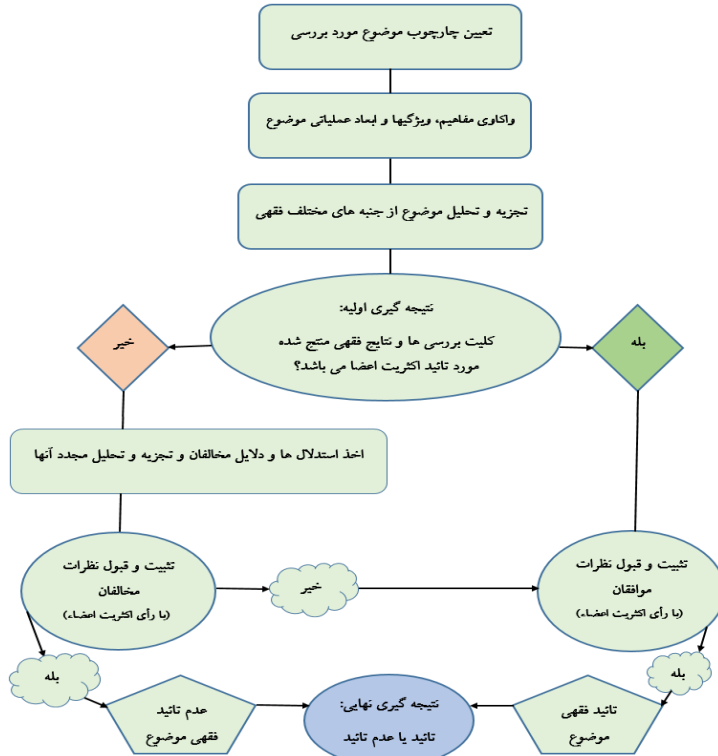
پژوهش حاضر به دنبال بررسی فقهی "اوراق بهادار غیرانتفاعی وقف" بر اساس موازین فقه شافعیه می‌باشد، نتایج پژوهش حاضر می‌تواند موجب افزایش مشارکت اهل سنت ایران در اوراق بهادار اسلامی گردد، بنابراین جهت‌گیری آن از نوع کاربردی می‌باشد. با توجه به اینکه در پژوهش حاضر به مقایسه تطبیقی از نظر کمیته فقهی سازمان بورس اوراق و بهادار و گروه مصاحبه‌شوندگان فقهی اهل سنت خواهیم پرداخت، لذا رویکرد اصلی رویکردی تطبیقی خواهد بود. در این پژوهش از روش تحلیل اسنادی (مطالعات کتابخانه‌ای)، مصاحبه‌های عمیق و گروه‌های کانونی استفاده شده است. جهت تحلیل و صدور احکام فقهی در فقه امامیه از مدارک، مستندات و مصوبات کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار بهره خواهیم برد و در ارتباط با فقه اهل سنت (فقه شافعیه)، جامعه آماری شامل شخصیت‌های علمی و خبرگان فقه شافعیه می‌باشند که با آنها مصاحبه‌های عمیق صورت گرفته و گروه‌های کانونی برگزار شده است. جزئیات اطلاعات شخصیت‌های مذکور در فقه شافعیه به شرح جدول (۱) می‌باشد:

جدول (۱) فهرست نخبگان علمی منتخب پژوهش در گروه مصاحبه‌شوندگان فقه اهل سنت (فقه شافعیه)

Table (1) The list of selected scientific elites of the research in the group of Sunni jurisprudence interviewees (Shafi'i jurisprudence)

ردیف	نخبگان و شخصیت‌های علمی	سمت و جایگاه علمی
۱	محمد عادل ضیایی	دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه تهران
۲	فرزاد پارسا	دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه کردستان
۳	سپه‌لار رستمی	دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه کردستان
۴	محمود ویسی	استادیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه مذاهب اسلامی
۵	مصطفی ذوالفقار طلب	استادیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه تهران
۶	وریا حقیقی	استادیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه کردستان
۷	محمد جمالی	استادیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه تهران
۸	سالم افسری	استادیار، گروه فقه شافعی، دانشگاه کردستان

در نمودار (۱) مدل تصمیم‌گیری و صدور احکام در گروه مصاحبه‌شوندگان فقهی منتخب در فقه اهل سنت (بر اساس موازین فقه شافعیه) در ارتباط با موضوعات جدید و مستحدثه مالی (در پژوهش حاضر اوراق وقف) ارائه شده است:

نمودار (۱) مدل تصمیم‌گیری و صدور حکم فقهی در اهل سنت (فقه شافعیه)

Chart (1) Model of decision-making and issuance of jurisprudence in Ahl al-Sunnah (Shafi'i jurisprudence)

۴- تجزیه و تحلیل داده‌ها

الف) دیدگاه کمیته فقهی سازمان بورس ایران

کمیته فقهی سازمان بورس ایران سه جلسه را جهت بررسی و تجزیه و تحلیل فقهی اوراق وقف برگزار کرد. اولین جلسه جهت بررسی شباهت یا اختلافات بین وقف پول با وقف سهام را به شماره جلسه ۵۹ در تاریخ ۲۶ بهمن ماه ۱۳۹۰ برگزار کرد. در این جلسه اختلافات فقهی در مورد وقف پول بین اعضای کمیته وجود داشت. زیرا علمای شیعه در زمینه وقف پول به چند دسته تقسیم شده‌اند که عبارت‌اند از:

دسته اول: از جمله صاحب جواهر، شهید ثانی و صاحب عروه به طور مطلق وقف نقود (درهم و دینار) را جایز دانسته‌اند.

دسته دوم: امثال محقق ثانی و سبزواری، نظریات خود را به‌صورت مشروط بیان نموده و صحت وقف درهم و دینار را منوط به وجود منافع عرفی و شرعی قرار داده‌اند.

دسته سوم: مانند شیخ طوسی، ابن ادریس، ابن زهره و علامه حلی صحت وقف درهم و دینار و به‌تبع آن پول اعتباری را قاطعانه رد کرده‌اند. علت آن عدم ثبات مالیت در شرایط تورمی است، پول علاوه بر مخاطره کاهش ارزش با مخاطرات دیگری همچون سرقت و اختلاس نیز همراه است که هریک از این موارد، می‌تواند قصد و نیت واقف را در بقاع اصل موقوفه از بین ببرد.

دسته چهارم: مثل فخرالمحققین و علامه حلی که در مورد این مسئله دچار تردید و اشکال شده و نظر قطعی بیان نکرده‌اند (کازمی نجف‌آبادی، ۱۳۹۵).

لذا قرار شد در جلسه دیگری این موضوع دوباره مطرح شود تا اعضای کمیته استفتاء را از مراجع تقلید دریافت کنند.

در تاریخ ۷ تیرماه ۱۳۹۱ کمیته فقهی بعد از دریافت فتوای مراجع تقلید؛ جلسه دوم آن به شماره ۶۳ برگزار شد. بر اساس مجموع فتواهای اخذ شده مشخص گردید که اصل وقف سهام و همه اوراقی که سند دارایی عینی هستند صحیح و مجاز می‌باشد، البته در صورتی که تحت عنوان وقف سهام باشند، نه به‌عنوان وقف پول، چراکه به نظر اکثر مراجع تقلید، وقف پول جایز و صحیح نمی‌باشد. اعضای کمیته در جلسه فوق‌الذکر تأکید کردند که مراحل پیاده‌سازی وقف نباید با ماهیت وقف منافات داشته باشد، در واقع بانی مانند سازمان اوقاف با هماهنگی سازمان بورس و نهادهای مالی وابسته به آن، می‌تواند چارچوب و ساختار اوراق وقف را تعریف نماید و سیدی از اوراق سهام را خریداری کند و در ادامه با توجه به اهداف و کاربردهای مشخص، مورد وقف را ایجاد کند و همچنین نیز در اساسنامه آن باید درج گردد که در شرایط خاص مانند، تغییرات قیمت سهام یا بازدهی سهام، متناسب با مصالح و نیازهای صندوق، اقدامات لازم صورت گیرد؛ بنابراین، در صورت کاهش قیمت سهام وقفی یا کاهش بازدهی آنها، متولی آن می‌تواند سهام موردنظر را فروخته و با پول آن سهام بهتری را خریداری کند و وقف نماید، در این حالت از نظر فقهی صحیح و مجاز است. همچنین نیز در صورتی که احتمال کاهش قیمت سهام و کاهش بازدهی آنها ضعیف و غیرمتعارف باشد، گزینه اقدام به تبدیل سهام نمودن حذف خواهد شد.

در تاریخ ۱۸ دی‌ماه ۱۳۹۲ کمیته فقهی بورس، طبق درخواست سازمان اوقاف و امور خیریه (با حضور مدیران آن سازمان) جلسه شماره ۸۶ را برگزار کرد. در این جلسه ابعاد فقهی و حقوقی و ماهیت انتشار وقف در ارتباط با تأسیس پروژه عام‌المنفعه (ساخت بیمارستان تخصصی سرطان دارای ۲۲۴ تخت) بررسی شد و در انتها به تصویب نهایی رسید.

در قرارداد فوق استفاده از قرارداد صلح برای انجام وقف‌های گروهی تأیید شد، زیرا عقد وکالت اگرچه از نظر فقهی صحیح است؛ اما دو مشکل ممکن است پدید آید:

الف: موکلین پس از مدتی و قبل از اتمام پروژه از تصمیم خود منصرف شده و خواهان فسخ قرارداد شوند و از وکیل (سازمان اوقاف) تقاضای برگشت وجوه اعطایی نمایند.

ب: اگر موکل قبل از اتمام پروژه فوت نماید، در این صورت عقد وکالت فسخ شده و وجوه پرداخت شده توسط موکل، به مالکیت ورثه او خواهد رسید، ممکن است ورثه خواهان عدم اختصاص وجوه به پروژه موردنظر و تقاضای برگشت وجوه را داشته باشند (موسویان، ۱۳۹۲).

در این صورت کمیته فقهی برای انجام وقف‌های گروهی استفاده از قرارداد صلح را تأیید کردند. در خصوص معامله این اوراق در بازار ثانویه، اوراق وقف جزو اوراق غیرانتفاعی می‌باشد و خریداران آن، بانگیزه عدم کسب سود مادی اقدام به خرید می‌نمایند و از طرف دیگر، قصد نهایی آنها وقف است، در نتیجه انگیزه خریدوفروش اوراق وقف پس از خرید اولیه، منتفی می‌گردد و معامله این اوراق در بازار ثانویه وجود نخواهد داشت.

ب - بخش اول) دیدگاه گروه مصاحبه‌شوندگان فقه اهل سنت بر اساس موازین فقه شافعیه

اوراق وقف یکی از انواع صکوک (اوراق بهادار اسلامی) می‌باشد که اولین بار در سال ۲۰۰۲ در جلسه فقهی بانک توسعه اسلامی جهت بهبود و توسعه تأمین مالی مطابق با اصول مالی اسلامی طراحی گردید (نجفی، ۱۳۸۵). لذا باتوجه به اینکه در صدر اسلام اوراق وقف وجود نداشته است و از موارد مستحدثه و جدید در موضوعات مالی اسلامی محسوب می‌شود، جهت بررسی فقهی اوراق وقف در گام اول عقد وقف که همواره در فرهنگ اسلامی وجود داشته است مستندات فقهی آن از جنبه‌های مختلف بررسی می‌شود و در گام بعدی با تطبیق اصول عقد وقف بر اوراق وقف به نتیجه‌گیری فقهی در ارتباط با اوراق وقف خواهیم پرداخت.

با بررسی مستندات و منابع فقهی اهل سنت، اطلاعات زیر در ارتباط با موضوع وقف استخراج گردید:

دلایل و استدلال‌های فقهی موافقان مشروعیت وقف

امام شافعی در رساله الأم در خصوص مشروعیت وقف بیان کرده است که: بعضی از مردم در مورد صدقات موقوفات، با ما مخالفت کرده‌اند و گفته‌اند هر کس صدقه کند صدقه‌اش باطل است و متصدق در زمان حیات و وارثان او در زمان ممات، مالک مال موقوف هستند، چه موقوف علیهم قبض کرده باشند مال موقوف را و چه قبض نکرده باشند. بنا به روایت رسول خدا (ص) که حبس را به طور مطلق

تصریح کرده و استناد می‌شود به «لا حبس عن فرائض الله^۱»، درحالی‌که در دوران جاهلیت نوعی حبس خاص مرسوم بود و آن بدین‌گونه بود که در موقع جفت‌گیری شتران، عهد می‌کردند که کسی حق سوارشدن بر شتری که حامل می‌شود را ندارد و این مطلب به‌نوعی شبیه عتق بود، پس رسول خدا (ص) با این روایت، آن را منسوخ اعلام کردند. البته پیامبر (ص) نوع خاصی از حبس را که در آن عصر مرسوم بود نسخ کردند نه مطلق حبس را، محتمل است که رسول خدا (ص) بر اساس آیه ۱۰۳ سوره مائده: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ﴾^۲ این نوع مخصوص از حبس را باطل دانسته باشند.^۳ وی در پاسخ و توضیح حدیث شریح: «جاء محمد صلى الله عليه وآله باطلاق الحبس» اظهار داشته است: حبس‌های جاهلیت بحیره، سائبه، وصیله و حام منظور است. امام شافعی معتقد است که مردم در جاهلیت حبس خانه، زمین و املاک نداشته‌اند و این امر مخصوص مسلمانان است.^۴

سائبه، بحیره، وصیله و حام که در آیه کریمه: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ﴾^۴ آمده است معنی آنها را اینگونه نقل کرده‌اند: بحیره به حیوانی می‌گفتند که پنج بار زاییده بود، گوش چنین حیوانی را شکاف می‌دادند و از کشتن آن صرف‌نظر می‌کردند، سائبه شتری است که دوازده و به روایتی ده بچه می‌آورد و آن را آزاد می‌کردند و حتی کسی سوار بر آن نمی‌شد و تنها گاهی از شیر آن می‌دوشیدند، وصیله به گوسفندی که دوقلو می‌زایید که یکی نر و دیگری ماده بود می‌گفتند، وصیله و حام به حیوان نری می‌گفتند که ده بار از آن برای تلقیح حیوانات ماده استفاده می‌کردند.^۵ شافعی در توجیه حدیث دیگر شریح: «لا حبس عن فرائض الله^۶» می‌گوید: این حدیث برای منکران مشروعیت وقف دلیل نمی‌شود؛ زیرا اولاً این سخن تنها از شرح است و حجت نیست و ثانیاً اگر هم حجت باشد در پاسخ او می‌گوییم: وقف و حبس، از فرائض الله نیست، زیرا انسان با این کار اموالی را از ملک خودش خارج کرده و خداوند هم چنین حقی را به او داده است، همچنان که اجازه، بیع، هبه و ... را به او داده است. همان‌طور که بیع و هبه و مانند آنها حبس از فرائض خداوند نیستند وقف نیز حبس از فرائض الله نخواهد بود. به این دلیل که صدقه وقف نیز همانند بیع و هبه قبل از وقوع فرائض الله تحقق یافته است، چرا که فرائض مربوط به بعد از مرگ است (منظور از فرائض در این جا میراث است).^۷

۱. السنن الکبریٰ بیهقی، ج ۶ ص ۱۶۲

۲. الام، ج ۴، ص ۵۲-۵۳

۳. الاماح، جلد ۴، ص ۵۲

۴. سوره مائده، آیه ۱۰۳

۵. برگزیده تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۵۶۳

۶. سنن الکبریٰ، ج ۲، ص ۱۶۲

۷. الام، ج ۴، ص ۵۸

امام شافعی برای مشروعیت وقف و به تعبیر خودش صدقات، چنین استدلال کرده است: وقتی رسول خدا (ص) اجازه داد که اصل مالی حبس و ثمره آن برای استفاده موقوف علیه رها شود، این امر خود دلالت بر این دارد که حضرت اجازه داده است مالک، مال آن را از ملک خود خارج کند، با این شرط که مال محبوس باشد و مالک آن، حق بیع و نقل آن را نداشته باشد و به هیچ وجهی به ملک وی بازنگردد، همچنان که متصدق علیه نیز حق بیع اصل و ارث بردن از آن را ندارد. در نتیجه مال موقوف، مالی است که با دیگر اموال فرق دارد.^۱

شربینی از فقهای شافعیه درباره اصل و دلیل مشروعیت وقف می‌نویسد: اصل و ریشه وقف، آیه کریمه: ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾^۲ است.^۳ روایت شده است که با نزول این آیه ابوطلحه انصاری، باغ محبوب و مورد علاقه خویش را در راه خدا وقف کرد. وی در مورد نحوه دلالت خیر بر وقف می‌گوید:

علما صدقه جاریه را تنها بر وقف حمل می‌کنند؛ زیرا رافعی گفته است که غیر از وقف، سایر صدقات، جاریه نیستند؛ چراکه در غیر وقف، متصدق علیه به طور کامل اعیان و منافع آن را صاحب می‌شود، دلیل دیگر شربینی روایتی است که مسلم نقل کرده است: «إذَا مَاتَ ابْنُ أَدَمَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ: صَدَقَةٌ جَارِيَةٌ أَوْ عِلْمٌ يَنْتَفَعُ بِهِ أَوْ وَلَدٌ صَالِحٌ يَدْعُو لَهُ»^۴.

عمل انسان جز از سه راه با مرگش قطع می‌شود: ۱) صدقه جاریه ۲) دانشی که مورد استفاده قرار گیرد ۳) فرزند شایسته‌ای که برای او دعا کند. زیرا صدقات غیر از وقف جاریه نیستند، برای این که متصدق علیه به طور قطعی مالک اعیان و منافع آنها می‌شود و وصیت یک عده هم در چند صدقه جاریه را شامل می‌شود، اما موارد آن بسیار اندک است، لذا حمل صدقه جاریه در حدیث بر وقف سزاوارتر است. همچنین نیز در کتاب الام امام شافعی آمده است که خلیفه دوم اسلام در مورد زمینی که در خیبر به او رسیده بود از رسول خدا صلی الله علیه و آله کسب دستور کرد، حضرت فرمودند: اگر تمایل داشته باشید می‌توانید، اصل آن را حبس و منافع آن را وقف کنید، ایشان هم با این سه شرط آن را صدقه قرار دادند: الف) اصل آن فروخته نشود ب) به ارث برده نشود ج) بخشیده نشود.^۵

۱. همان، ص ۵۲-۵۳

۲. آل عمران، آیه ۹۲

۳. مغنی المحتاج، ج ۲، ص ۲۷۶

۴. المحلی، ج ۹، ص ۱۸۰

۵. الام، ج ۴، ص ۵۴

شوکانی نیز تصریح می‌کند: فقیهان برای مشروعیت وقف به حدیثی از رسول خدا (ص) استناد می‌کنند که راوی آن خلیفه دوم اسلام است. وی که قطعه زمینی از اراضی خیبر را به دست آورده بود، در حضور پیامبر (ص) عرضه داشت: ای رسول خدا، از اراضی منطقه خیبر قطعه زمینی دارم و هیچ یک از مایملک خود را ارزشمندتر از آن نمی‌دانم، در این باره چه دستوری می‌دهید؟ پیامبر (ص) فرمودند: می‌توانید اصل آن را حبس کنید و منافع حاصل از آن را صدقه دهید، ایشان نیز با این شرط که اصل آن فروخته نشود، مورد هبه قرار نگیرد و به ارث برده نشود، منافع آن را برای موارد زیر انفاق کرد: خویشان نزدیک پیامبر (ص)، آزادی بردگان، غریب‌نوازی و برای در راه ماندگان، همچنین در پایان تشریح کرد: اگر کسی که تولیت این کار را بر عهده دارد به نحو پسندیده و متعارف از منافع آن تناول کند و به اطعام نیازمندان پردازد، بر او گناهی نیست.^۱

دکتر وهبه الزحیلی در کتاب خود الفقه الاسلامی وادلته می‌نویسد: «اکثر اهل علم از سلف و غیر آنها به صحت و مشروعیت وقف قائل‌اند، و وقف صد سهم از خیبر توسط خلیفه دوم اسلام را اولین وقف در اسلام می‌دانند». وی در ادامه می‌نویسد: اندکی از احکام وقف با سنت قابل ثابت است و معظم احکام آن با اجتهاد فقها و اعتماد بر استحسان و استصلاح و عرف، قابلیت اثبات دارد.^۲

ابن قدامه حنبلی نیز ضمن پذیرش مشروعیت وقف، اصل و اساس مشروعیت آن را وقف بعضی از اراضی خیبر توسط خلیفه دوم اسلام می‌داند که از طریق عبدالله بن عمر نقل شده است. البته وی به اجماع از جمله اجماع صحابه نیز استدلال کرده است.^۳

همچنین نیز اصلی‌ترین دلیل ابن حزم اندلسی همین حدیث تصدق خلیفه دوم اسلام است که آن را از طریق بخاری، از نافع و از ابن عمر نقل کرده است و سپس به اوقاف و صدقات شخصیت‌های از جمله خلیفه سوم اسلام، خلیفه چهارم اسلام، طلحه، زبیر، فاطمه علیه السلام و ... استناد کرده است.^۴

دلایل و استدلال‌های فقهی مخالفان مشروعیت وقف

محمد ابوزهره بیان می‌کند: از جمله شخصیت‌های که مشروعیت وقف را منکر شده‌اند عبارتند از؛ شریح اسماعیل بن یسع کندی، ابوحنیفه و زفر^۵ (در برخی از روایات این عدم مشروعیت را از ابن مسعود ابن عباس عطاء بن سائب و شعبی نیز نقل کرده‌اند).

۱. لیل الاوطار، ج ۶، ص ۱۴۷

۲. الفقه الاستدالی ادلته، ج ۱۰، ص ۲۹۳-۲۹۴

۳. لمغنی، ج ۶، ص ۱۸۵

۴. المحلی، ج ۹، ص ۱۸۰

۵. محاضرات فی الوقف، ص ۳۲-۴۳

بعضی از علما اظهار داشته‌اند که؛ منظور این بزرگان از عدم مشروعیت وقف این است که ممنوع‌التصرف بودن واقف از بیع و هبه وقف و عدم انتقال آن به ورثه او بعد از مرگ قابل قبول نیست و گرنه صرف منفعت آن در جهتی که واقف در نظر گرفته است نافذ و صحیح است، لذا در عمده القاری آمده است که در جواز وقف به معنای وجوب تصادق درآمد وقف در جهت موردنظر واقف تا زمانی که زنده است بین اعلام و فقها خلافی نیست.

سرخسی از فقها و اعلام حنفیه نیز در این باره می‌نویسد: کسانی گمان کرده‌اند که ابوحنیفه قائل به عدم جواز وقف است درحالی که حقیقت غیر از این است، ابوحنیفه اصل جواز وقف را پذیرفته است، اما نکته‌ای که هست این است که وی معتقد است، واقف با عمل و قوف، عین را بر ملک خود محبوس می‌نماید و منفعت را در جهتی که خود در نظر گرفته است هدایت می‌کند، لذا وقف در نزد وی به منزله عاریه است که عقدی جایز و غیر لازم است^۱. ابن حزم ظاهری اندلسی نیز در پاسخ به حدیث شریح «جاء محمد باطلاق الحبس» می‌نویسد: اولاً ثابت خواهیم کرد که «جاء محمد باثبات الحبس» به دلیل ادله فراوان مشروعیت وقف و ثانیاً مفهوم این جمله، اثبات وقف در جاهلیت است، درحالی که این مفهوم یقیناً باطل است، زیرا اعراب در جاهلیت حبس را به معنایی که محل نظر و اختلاف ماست نمی‌شناختند و حبس به این معنا امری است که پیامبر اسلام (ص) آن را بنیان نهاده است، همانند نماز، زکات و روزه و اگر آن حضرت نبود هیچ یک از ما این شرایع و غیر این‌ها را نمی‌شناختیم.

وی دلیل دیگر منکران این مطلب را این‌چنین توضیح داده است: صدقات تنها بعد از قبض نافذ و جایز هستند و چون حبس، مالکی برای قبض ندارد، لذا باطل است؛ و در پاسخ می‌نویسد: اولاً ما قبول نداریم که صدقه جز با قبض صحیح نباشد و ثانیاً قابض در حبس، خداوند متعال است که وارث زمین است و همه اشیاء در قبض و قبضه اوست و رسول خدا (ص) صدقه ابوطلحه را بدون این که نامی از متصدق علیه که آن را قبض کند برده باشد اجازه و تنفیذ کرد و سپس دستور داد که آن را بین اقارب و پسر عموهایش قرار دهد.

تحلیل موضوع مالیت در عقد وقف

مالکیه و سایر مذاهب اهل سنت به جز حنفیه قاعده کلی را برای وقف چیزهایی که جایز است و چیزهایی که جایز نیست را بیان کرده و گفته‌اند: هر چیزی که بتوان آن را فروخت یا با بقای عین آن بتوان منفعت کسب کرد، وقف آن صحیح است، از قبیل: زمین، باغ، خانه، حیوانات، انواع سلاح‌ها و وسایل خانه. اما هرآنچه که سود بردن از آن موجب از بین رفتن خود آن چیز می‌شود؛ مانند خوراکی‌ها،

نقود و پول‌های رایجی که زیور نباشد، شمع و غیره، وقف آنها صحیح نیست، زیرا وقف عبارت است از زندانی کردن عین و رهاکردن منفعت؛ بنابراین وقف چیزی که استفاده از آن متوقف بر تلف شدن آن است صحیح نیست. البته برخی از علمای مالکیه می‌گویند: وقف زمین، خانه، دکان و غیره آنها هم صحیح نیستند؛ چرا که استفاده از منفعت آن به منزله هلاک شدن آن است، لیکن امام مالک به جواز وقف خوراکی‌ها و پول‌ها تصریح کرده و شیخ خلیل نیز از او تبعیت کرده و تصریح کرده است که جایگزین شدن کالای دیگر به منزله بقای عین است.^۱

بنابراین، می‌توان گفت: جمهور فقها به جز حنفیه بر جواز وقف منقول اتفاق نظر دارند؛ اما حنفیه وقف منقول را جز در مواردی که تابع املاک باشند و یا نص خاصی در مورد آنها رسیده باشد، جایز نمی‌دانند، لذا حنفیه وقف غلمان را به تبع عقار و وقف سلاح و اسب را به دلیل نص جایز می‌دانند. البته وقف در مواردی هم که سیره عرف بر آنها جاری باشد مثل: وقف کتب، مصاحف، نفایس، ظروف، ادوات جنازه و ... نزد حنفیه جایز است، بنا به دلیل و روایت ابن مسعود: "مَا رَأَى الْمُسْلِمُونَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ حَسَنٌ" و نیز برای این که ثابت به عرف، ثابت به شرع هم هست.^۲

شایان ذکر است که دلیل حنفیه برای عدم صحت وقف منقول جز در موارد استثنا شده این است که منقول بودن با شرط تأیید دوام منافات دارد؛ زیرا منقول در شرف هلاک و استهلاک است. وهبَةُ الزَّحِيلِي تصریح کرده است که وقف اسب‌ها و سلاح فی سبیل‌الله هم در نزد خود ابوحنیفه صحیح نیست، اما ابو یوسف و محمد بن حسن شیبانی وقف این موارد را مجاز و مشروع می‌دانند.^۳ فقهای مذاهب اربعه نیز مملوک و مال بودن را از شرایط صحت و جواز وقف ذکر کرده‌اند. به عنوان مثال، وقف اشیاء و مواردی چون وقف خمر و خنزیر را صحیح نمی‌دانند و درباره وقف سگ آموزشی و ... اختلاف نظر دارند. ظاهراً حنفیه، مالکیه و حنابله وقف سگ شکاری و مانند آن را صحیح می‌دانند.^۴

تحلیل موضوع وقف فضولی در عقد وقف

حنفیه گفته‌اند: موقوف باید ملک تام واقف باشد، یعنی اختیار فسخ از طرف باید وجود نداشته باشد، چراکه وقف اسقاط ملک است و بنابراین باید ملک واقف باشد، در نتیجه اگر شخصی چیزی را بخرد که فروشنده تا سه روز حق به‌هم‌زدن داشته باشد و در مدت خیار وقف کند وقف صحیح نیست. همچنین مالکیه گفته است: موقوف باید مملوک واقف باشد و حق دیگری به آن تعلق نگرفته باشد، فرق ندارد

۱. الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۱۰، ص ۳۰۰

۲. الفقه علی المذاهب الخمسه، ج ۲، ص ۹۵

۳. الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۱۰، ص ۳۲۰

۴. الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۱۰، ص ۳۲۴

که مملوک خودش باشد یا منفعت آن؛ بنابراین وقف مال مرهون ماجوره، مادامی که حق غیره به آن تعلق گرفته است، صحیح نیست، زیرا وقف آن سبب ابطال حق مرتهن می‌شود، بلکه اگر منظور وقف آن مال بعد از رهایی از رهن یا اجاره باشد، وقف صحیح است، زیرا بنا به عقیده ایشان تنجیز در وقف شرط نیست. شافعیه و حنابله گفته‌اند: مال موقوف باید معین و معلوم باشد، نه در ذمه، بلکه باید در ملکیت واقف باشد و همچنین قابل نقل و انتقال نیز باشد، به علاوه باید عرفاً انتفاع از آن ممکن باشد ولو حصه مشاع باشد و انتفاع از مال باقی بماند، بنابراین وقف منفعت بدون این صحیح نیست و وقف بر ذمه هم صحیح نیست، مثل اینکه بگویید: «وقف دارا او ثوبانی الذمه»^۱.

تحلیل موضوع عین معین خارجی بودن مورد وقف

موقوفه باید عین مال باشد (خواه منقول یا غیرمنقول، چه مفروز و چه مشاع). پس وقف همه اقسام اموال مذکور در صورت امکان، انتفاع از آن با بقای عین مال صحیح است. بنابراین، این نکته مستخرج می‌شود که «اقباض»، شرط لازم است. به اعتقاد فقهای شافعیه: وقف عین مرهونه و عین ماجوره، مادامی که حق غیر به آن تعلق گرفته است، صحیح نیست؛ چون قابل قبض دادن نیست.

تحلیل موضوع وقف منفعت

حنفیه و حنابله دیدگاهشان این است که مستأجر نمی‌تواند عین مستأجره را وقف کند؛ زیرا در وقف دوام شرط است و اجاره غیر مؤبد است؛ اما موجر می‌تواند عین مستأجره را وقف کند؛ زیرا این عین ملک اوست. مالکیه از آن جا که در وقف تأیید را شرط نمی‌دانند و از طرفی منافع هم مملوک است، نظرشان این است که مستأجر حق دارد منفعت عین مستأجره را که در طول مدت اجاره ملک اوست وقف کند، اما وقف عین مستأجره برای موجر مالک صحیح نیست. شافعیه نیز نظر حنفیه و حنابله را دارند و چنین وقفی را صحیح نمی‌دانند؛ اما معتقدند اگر مستأجر در زمین مورد اجاره بنا یا درختی را که خود مالک آن است وقف کند، اصلح‌تر جواز آن است و استمرار آن تا پایان مدت اجاره که ممکن است مالک آنها را قطع کند کافی است^۲. بنابراین وقف عین مستأجره نزد جمهور علما صحیح است، اما نزد مالکیه صحیح نیست و وقف منفعت نزد مالکیه صحیح است و نزد جمهور علما، صحیح نیست. دلیل دیگر برای عدم صحت وقف منفعت این است که مال موقوف باید عین معلوم و قابل انتفاع باشد (انتفاع دائم و مستمر)، از این رو وقف منفعت به تنهایی و بدون رقیه صحیح نیست^۳.

۱. مغنی المحتاج، ج ۲، ص ۲۸۳

۲. مغنی المحتاج، ج ۲، ص ۳۷۸-۳۷۹

۳. الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۱۰، ص ۳۲۲

در فقه مالکی، موقوف علیه نمی‌تواند منفعتی را که از وقف به دست آورده است وقف کند؛ زیرا این منفعت مملوک نیست؛ چون موقوف علیه تنها مالک انتفاع است نه مالک منفعت.

تحلیل موضوع وقف حقوق

درباره وقف حقوق ابو زهره معتقد است که: «حق» اگر مجرد باشد وقف آن صحیح نیست، مثل حق مستأجر نسبت به منفعت، زیرا در این صورت، حقوقی شخصی است، اما اگر حق متعلق به عین باشد تابع آن عین خواهد بود، اگر وقف آن عین صحیح باشد وقف حق هم به پیروی از آن صحیح است؛ لذا فقهای حنفی به جواز وصیت به حقوق تصریح کرده‌اند، اما آیا وقف آن هم صحیح است یا نه؟ باید گفت وقف اگر مانند مجرای آب وابسته به عین باشد وقف آن جایز است، البته تا زمانی که معین و دارای حدود مشخص باشد.^۱

ابو زهره در ادامه بیان می‌کند، در حقیقت از دیدگاه این فقها وقف حق، به وصف حق بودن جایز نیست و صحت و جواز در مواردی که جایز و صحیح است به دلیل صحت وقف اعیانی است که بستر این حقوق قرار گرفته‌اند، نکته قابل توجه این است که در مذهب مالکیه بیع هوا و فضای بالای خانه جایز است، از این رو ظاهر این است که بر این اساس وقف آن هم باید جایز باشد، که اگر وقف صحیح بود منافع بنا باید بین مالک زمین و جهت موقوف علیه تقسیم شود.^۲

تحلیل موضوع وقف اموال کلی و نامعین (وقف مجهول)

وهبة الزحیلی از فقهای حنفیه نقل کرده است که مال موقوف باید معلوم و معین باشد و وقف مجهول به این دلیل که جهل به نزاع و درگیری منجر می‌شود صحیح نیست. وی همچنین از شافعیه و حنابله نیز نقل کرده است که مال موقوف باید عین معین باشد و در ذمه نباشد، بنابراین ثوب در ذمه و نیز وقف یکی از دو خانه و ... صحیح نیست. وی همچنین حکم عدم صحت وقف مرهون را به جمهور فقها به جز حنفیه نسبت داده است^۳، در نتیجه می‌توان گفت: دیدگاه همه فقهای اسلامی این است که مال موقوف باید عین معین غیر کلی و قابل اقباض و تحویل به موقوف علیهم باشد.

تحلیل موضوع وقف مشاع

به عقیده جمهور علمای حنفیه، وقف مشاع جایز نیست؛ زیرا اصل قبض در نزد آنها شرط تمامیت وقف است و در وقف مشاع، قبض صحیح و ممکن نیست. در کتاب مغنی المحتاج بر اساس فقه شافعیه، ضمن تصریح صحت وقف مشاع، به وقف خلیفه دوم اسلام اشاره شده است که سهم خود را از خیر با

۱. محاضرات فی الوقف، ص ۱۳۲

۲. محاضرات فی الوقف، ص ۱۳۵-۱۳۶

۳. مغنی المحتاج، ج ۲، ص ۳۷۷

این که مشاع بود وقف کردند^۱. ابن قدامه نیز صحت وقف مشاع را به مالک، شافعی و ابو یوسف نسبت داده است و عدم صحت را از محمد بن الحسن الشیبانی نقل کرده که: چون قبض آن ممکن نیست پس وقف آن هم صحیح نیست، ابن قدامه همچنین نیز در ادامه دلیل صحت را، وقف خلیفه دوم اسلام ذکر کرده است^۲.

ابن حجر نیز از بخاری جواز وقف مشاع را نقل کرده است و در صحیح بخاری بابی است تحت عنوان باب «إِذَا وَقَفَ أَرْضًا وَلَمْ يُبَيِّنِ الْحُدُودَ فَهُوَ جَائِزٌ»^۳.

ابن حزم اندلسی وقف مشاع را چه در اموال قابل تقسیم و چه در اموال غیر قابل تقسیم، صحیح می‌داند و دلیل آن را همان صحت و امکان قبض در مشاع ذکر می‌کند^۴.

ب - بخش دوم) جمع‌بندی نهایی گروه مصاحبه‌شوندگان فقه اهل سنت در ارتباط با

اوراق وقف

گروه مصاحبه‌شوندگان تصریح کردند که فقهای مذهب شافعیه اعتقاد دارند که انتفاع از مال موقوفی که بقای عین آن ممکن بوده و بیع آن جایز باشد، وقفش جایز است، اما وقف آنچه که انتفاع از آن موجب اتلافش می‌گردد، مانند درهم و دینار و مواد خوردنی، در نزد فقهای این مذهب جایز نیست. اما برخی از فقها معتقد هستند که وقف پول جایز است؛ باتوجه به اصول فقهی لازم نبودن بقا اصل، کفایت شرع و مقبولیت عرفی، همچنین نیز در صورتی که در عملیات تجاری وارد شود، در این صورت باید درآمد آن بین فقرا توزیع شود؛ و این مورد شبیه وقف سهام است که با استفاده از قرارداد صلح و هبه صورت می‌گیرد. آیه ۹۲ سوره آل عمران: ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾ (ترجمه: هرگز به نیکی نمی‌رسید تا از آنچه دوست دارید انفاق کنید؛ و آنچه از هر چیزی انفاق می‌کنید یقیناً خدا به آن داناست)، بر اساس مفاد این آیه استفاده از اوراق وقف جهت تأمین مالی امور خیریه از نظر شرعی قابل قبول است و همچنین نیز در ارتباط با معامله این اوراق در بازار ثانویه، برخی از فقها بیان کرده‌اند که امکان معامله این اوراق در بازار ثانویه وجود دارد، به شرط آنکه دارنده اوراق به پول احتیاج داشته باشد، زیرا بر اساس آیه ۵ و ۶ سوره الشرح: ﴿فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا ﴿۵﴾ إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا ﴿۶﴾﴾ (ترجمه: پس بی‌تردید با دشواری آسانی است، بی‌تردید با دشواری آسانی است). در این صورت هیچ مانع شرعی برای این نوع معامله نیست؛ ولی به این شرط که فروش این اوراق به

۱. مغنی المحتاج، ج ۲، ص ۳۷۷-۳۷۸

۲. مغنی ابن قدامه، ج ۶، ص ۲۳۸

۳. افتح الباری، ج ۵، ص ۲۹۸

۴. المحلی، ج ۹، ص ۱۸۲

قیمت اسمی انجام شود، زیرا این اوراق قیمت بازار ندارد و قصد کسب سود مادی در آن نیست؛ بلکه کسب رضایت الهی است و باید تاریخ سررسید این اوراق نیز مشخص باشد. در نتیجه بررسی جزئیات و ارکان اوراق وقف در نظر فقها و مراجع تقلید شیعه ایران و همچنین فقهای اهل سنت ایران، مشخص شد، انتشار انواع اوراق وقف از جمله عام، خاص و سهام در بازار اولیه مورد تأیید آنها می‌باشد، اما در ارتباط با معامله مال موقوف در بازار ثانوی، از نظر برخی از فقهای اهل سنت ایران به شرطی جایز است که دارنده اوراق به پول نیاز داشته باشد و به قیمت اسمی بفروشد، درحالی که به اعتقاد کمیته فقهی بورس ایران به هیچ وجه امکان فروش مال موقوف در بازار ثانویه وجود ندارد و جایز نمی‌باشد. همچنین نیز گروه مصاحبه‌شوندگان فقه اهل سنت (بر اساس موازین فقه شافعیه) و کمیته فقهی بورس ایران (بر اساس موازین فقه امامیه)، وقف پول را جایز نمی‌دانند.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش اوراق بهادار اسلامی وقف بر اساس موازین فقهی اهل سنت (شافعیه) و شیعه (امامیه) به صورت هم‌زمان مورد تجزیه و تحلیل فقهی قرار گرفت. پژوهش حاضر با هدف رفع ابهامات و شبهات جامعه اهل سنت ایران در راستای مشارکت در طرح‌های مربوط به حیطة اوراق بهادار وقف صورت گرفته است، نتایج پژوهش که در **جدول (۲)** به صورت خلاصه قید گردیده است حاکی از آن است که اشتراک نظرات و دیدگاه‌ها در دو دستگاه فقهی در حد بسیار بالایی می‌باشد و این مهم نویدبخش افزایش مشارکت اهل سنت در اوراق وقف و سایر اوراق بهادار اسلامی منتشر شده در ایران خواهد بود. نتایج پژوهش حاضر با نتایج پژوهش **آفتابی و همکاران (۱۳۹۹)** و **عامری سیاهویی و همکاران (۱۴۰۱)** مبنی بر لزوم ترویج و توسعه فرهنگ وقف در سطح جامعه و استفاده از پتانسیل‌های بالای آن همسو و مطابق است، همچنین با نتایج پژوهش **آل طاها (۱۳۹۸)** مبنی بر مشروعیت کلیت وقف بر اساس موازین فقهی مطابقت دارد و در نهایت با نتایج پژوهش **موسویان و نصرآبادی (۱۳۸۸)** مبنی بر لزوم توجه به قواعد و اصول شرعی در طراحی اوراق وقف در بازار سرمایه ایران نیز همسو و هم جهت است.

در نهایت مجموعه پیشنهادهای پژوهشی، اجرایی و سیاسی به شرح زیر طبقه‌بندی می‌شود:

- ۱) بررسی سایر اوراق بهادار اسلامی بر اساس موازین فقه شافعیه و امامیه.
- ۲) بررسی فقهی وقف منفعت بر اساس موازین فقه شافعیه.
- ۳) برنامه‌ریزی مسئولین در راستای پیاده‌سازی نتایج پژوهش و افزایش کمی و کیفی وقف.
- ۴) ارتباط‌گیری با مؤسسات خیریه دولتی و خصوصی در راستای توسعه راهکارهای فرهنگ وقف.
- ۵) برگزاری سمینارها و کنفرانس‌های متعدد با موضوع وقف.

- ۶) تسهیل امور و فرآیندهای مربوط به انتشار صکوک وقف.
- ۷) توسعه مؤسسات و نهادهای تأمین مالی خرد وقفی با استفاده از صکوک وقف.
- ۸) ایجاد بازار ثانویه برای خریدوفروش اوراق صکوک وقف و تسهیل فرآیند نقدشوندگی آن‌ها.
- ۹) بسیج تمامی امکانات و پتانسیل‌های موجود در راستای کاهش اختلاف طبقاتی و کاهش فقر از طریق توسعه اوراق وقف در سطح ملی و بین‌المللی.

جدول (۲) جمع‌بندی فقهی اوراق وقف

Table (2) Jurisprudential summary of endowment papers

دستگاه فقهی	خصوصیت و ویژگی مورد بررسی در خصوص اوراق وقف	نتیجه تحلیل فقهی
فقه شیعه (امامیه)	بررسی فقهی وقف پول	جایز و صحیح نمی‌باشد
	بررسی فقهی وقف سهام	جایز و صحیح می‌باشد
	توضیحات: در صورت کاهش قیمت سهام وقفی یا کاهش بازدهی آنها، متولی آن می‌تواند سهام موردنظر را فروخته و با پول آن سهام بهتری را خریداری کند و وقف نماید، در این حالت از نظر فقهی صحیح و مجاز است. همچنین نیز در صورتی که احتمال کاهش قیمت سهام و کاهش بازدهی آنها ضعیف و غیرمتعارف باشد، گزینه اقدام به تبدیل سهام نمودن حذف خواهد شد.	
	بررسی فقهی وقف اوراقی که سند دارایی عینی هستند	جایز و صحیح می‌باشد
	توضیحات: البته در صورتی که تحت عنوان وقف سهام باشند، نه به‌عنوان وقف پول، چراکه به نظر اکثر مراجع تقلید، وقف پول جایز و صحیح نمی‌باشد.	
	بررسی فقهی استفاده از قرارداد و عقد صلح جهت وقف‌های گروهی	جایز و صحیح می‌باشد
	بررسی فقهی استفاده از عقد وکالت جهت وقف‌های گروهی	جایز و صحیح نمی‌باشد
	توضیحات: البته استفاده از عقد وکالت به‌واسطه وجودی برخی معایب مورد تأیید نمی‌باشد.	
	بررسی فقهی معامله اوراق وقف در بازار ثانویه	عملاً اتفاق نمی‌افتد و محقق نمی‌شود
	توضیحات: به دلیل غیرانتفاعی بودن اوراق وقف و عدم وجود انگیزه کسب سود مادی برای خریداران و باتوجه‌به اینکه قصد نهایی آنها وقف می‌باشد، بنابراین انجام خریدوفروش با هدف کسب سود عملاً منتفی خواهد شد و معامله این اوراق در بازار ثانوی به دلایل فوق محقق نمی‌شود.	
دستگاه فقهی	خصوصیت و ویژگی مورد بررسی در خصوص اوراق وقف	نتیجه تحلیل فقهی
فقه اهل سنت (شافعیه)	بررسی فقهی وقف پول	جایز و صحیح نمی‌باشد
	توضیحات: انتفاع از مال موقوفی که بقای عین آن ممکن بوده و بیع آن جایز باشد، وقفش جایز است، اما وقف آنچه که انتفاع از آن موجب اتلافش می‌گردد، مانند درهم، در نزد فقهای این مذهب جایز نیست. اما برخی از فقها معتقد هستند که وقف پول جایز است (با توجه‌به اصول فقهی لازم نبودن بقا اصل، کفایت شرع و مقبولیت عرفی)، به فرض مشروعیت آن، در صورتی که در عملیات تجاری وارد شود، در این صورت باید درآمد آن بین فقرا توزیع شود.	
	بررسی فقهی وقف سهام	جایز و صحیح می‌باشد
	توضیحات: با استفاده از قرارداد صلح و هبه و با استناد به آیه ۹۲ سوره آل عمران استفاده از اوراق وقف سهام جهت تأمین مالی امور خیریه از نظر شرعی قابل قبول است.	
	بررسی فقهی وقف اوراقی که سند دارایی عینی هستند	جایز و صحیح می‌باشد
	بررسی فقهی استفاده از قرارداد و عقد صلح جهت وقف‌های گروهی	جایز و صحیح می‌باشد
	بررسی فقهی معامله اوراق وقف در بازار ثانویه	در شرایط خاص محقق می‌شود و جایز است
توضیحات: امکان معامله این اوراق در بازار ثانویه وجود دارد، به‌شرط آنکه دارنده اوراق وقف به پول احتیاج داشته باشد. همچنین نیز، فروش این اوراق باید به قیمت اسمی انجام شود، زیرا این اوراق قیمت بازار ندارد و قصد کسب سود مادی در آن نیست؛ بلکه کسب رضایت الهی است و باید تاریخ سررسید این اوراق نیز مشخص باشد.		

۶- تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

۷- منابع

- آقافتی، مجید؛ حسن زاده، حسین؛ صبوری، علیرضا. (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی تأمین مالی از طریق انتشار اوراق وقف در ایران. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۲ (۲)، ۶۳-۹۴.
- آل طاهار، سیدحسین. (۱۳۹۸). بررسی ماهوی وقف با رویکردی بر مبانی آن در ادله شرعی، *اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی*، بیرجند.
- بخشی، احمد؛ یاری الفار، علی اکبر. (۱۳۹۸). وقف در قرآن و سنت و نقش آن در توسعه علمی خراسان جنوبی، *اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی*، بیرجند.
- حر عاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۲). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. موسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء‌التراث، قم.
- داودی، هادی؛ دولت‌آبادی، افسانه؛ نیک نام، محمد رضا. (۱۳۹۸). نگاهی به قواعد فقهی وقف و احکام متولیان در قبال آن، *دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های دینی، علوم اسلامی، فقه و حقوق در ایران و جهان اسلام*، کرج.
- رضوی، سیدعلی؛ قتاد، امیرحسین؛ رضوی، سیدمحمد؛ یزدانی، غلامرضا. (۱۳۹۸). امکان سنجی وقف حقوق معنوی از منظر فقهی و حقوقی، *اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی*، بیرجند.
- زعتری، علاء‌الدین (۱۴۳۱). *فقه المعاملات المقارن*. سوریه، دارالعصماء.
- سروش، ابوذر. (۱۳۹۰). ارائه مدل تفصیلی انتشار اوراق وقف در ایران. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۱ (۱)، ۱۷۱-۱۵۱.
- شبان، مزده. (۱۳۹۸). واکاوی ماهیت فقهی - حقوقی وقف و اهمیت وقف علمی، *اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی*، بیرجند.
- شهید اول، شمس‌الدین محمدبن مکی (۱۴۱۷). *الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة*، مجمع البحوث الاسلامی، چاپ سنگی.
- صالح‌آبادی، علی؛ دبیری، محمد صادق. (۱۳۸۴). وقف سهام شرکت‌ها از دیدگاه اسلام. *مجموعه مقالات و سخنرانی‌های همایش وقف در بازار سرمایه*، (۱).
- عامری سیاهویی، نازیلا؛ باقری، مهدی؛ فورچیان، نادرقلی؛ جعفری، پریش. (۱۴۰۱). بررسی تحلیلی و ارائه مدل نهادینه کردن فرهنگ وقف در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی. *مجله علمی پژوهش‌های فقهی*، ۱۸ (۲)، ۴۵۵-۴۳۳.
- عطایی، محمد رضا. (۱۳۸۳). وقف در فقه و حقوق، *وقف میراث جاویدان*، ۱۲ (۴۵)، ۶۶-۵۰.
- کاظمی نجف‌آبادی، مصطفی. (۱۳۹۵). وقف پول از منظر فقه امامیه و اهل سنت؛ رویکردی مقایسه‌ای. قم، *فصلنامه تخصصی دین و فقه*، ۴ (۱۳)، ۱۶۹-۲۰۴.
- کیسی، محمد عبید (۱۳۶۴). *احکام وقف در شریعت اسلام: فقهی - حقوقی - قضائی*، (احمد صادقی گلدر، ترجمه) اداره کل حج اوقاف و امور خیریه استان مازندران.
- مصباحی مقدم، غلامرضا، کاوند، مجتبی، اسمعیلی گیوی، حمیدرضا. (۱۳۸۸). *ارایه ی الگوی تأمین مالی توسعه ی موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع)*. *دوفصلنامه جستارهای اقتصادی*، ۵ (۱۰)، ۹۲-۶۹.
- مصوبات کمیته تخصصی فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار (۱۳۹۳)، تهران، انتشارات سازمان بورس.

- موسویان، سید عباس؛ نصرآبادی، داود. (۱۳۸۸). طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۲(۱)، ۳۹-۶۸.
- موسویان، سید عباس. (۱۳۹۲). *ابزارهای مالی اسلامی، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی*.
- موسویان، سیدعباس؛ بهاری قراملکی، حسن. (۱۳۹۱). *مبانی فقهی بازارهای پول و سرمایه*. تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- نجفی، مهدی. (۱۳۸۵). بررسی فرآیند تأمین مالی از طریق انتشار اوراق صکوک، بورس، (۵۳)، ۳۶-۴۳.
- Abdel-Mohsin, M. I. (2008). Cash Waqf As A Financial Institution. *In Conference Proceedings, International conference on waqf and Islamic civilization, Isfahan, Iran* (pp. 3-34).
- Aghataghi, M., Hasanzadeh Sarvestani, H., & Saboori, A. (2020). Pathology of Financing by Issuing Waqf Sukuk in Iran. *Islamic Economics Studies Bi-quarterly Journal*, 12(2), 63-94. [In Persian]
- Ale Taha, Sayyed Hossein. (2018). Investigating the essence of waqf with an approach to its foundations in Islamic evidence, *the first national conference on the function of waqf in human development with an emphasis on scientific waqf*, Birjand. [In Persian]
- Allah Pitchay, A., Mohd Thas Thaker, M. A., Mydin, A. A., Azhar, Z., & Abdul Latiff, A. R. (2018). Cooperative-waqf model: a proposal to develop idle waqf lands in Malaysia. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 10(2), 225-236.
- Ameri Siahouie, N., Baqeri, M., Qourchian, N., & Ja'fari, P. (2022). An Analytical Study and Presentation of a Model to Institutionalize Waqf Culture in Universities and Higher Education Institutions. *Religious Researches*, 18(2), 433-455. [In Persian]
- Approvals of the specialized jurisprudential committee of the Stock Exchange and Securities Organization (2013), *Tehran, Stock Exchange Organization Publications*. [In Persian]
- Ataei, M. (2004). Waqf in jurisprudence and law, *Waqf of Eternal Heritage*, 12(45), 50-66. [In Persian]
- Bakhshi, A; Yari Alghar, A A. (2018). Waqf in the Qur'an and Sunnah and its role in the scientific development of South Khorasan, *the first national conference on the function of waqf in human development with an emphasis on scientific waqf*, Birjand. [In Persian]
- Becic, M. (2007). Sukuk as model for improving waqf sector: Bosnia as a case study. *In Singapore international waqf conference*.
- Daudi, H; Dolatabadi, A; Niknam, M. (2018). A look at the jurisprudential rules of waqf and the rulings of trustees regarding it, *the second international conference on religious studies, Islamic sciences, jurisprudence and law in Iran and the Islamic world*, Karaj. [In Persian]
- Iman, A. H. M., & Mohammad, M. T. S. H. (2017). Waqf as a framework for entrepreneurship. *Humanomics*, 33(4), 419-440.
- Kabisi, M. (1364), *Waqf rules in Islamic law: jurisprudence - jurisprudence - judicial*, (Ahmad Sadeqi Gelder, translation) General Department of Hajj Waqf and Charitable Affairs of Mazandaran Province. [In Persian]

- Karim, S. A. (2011). Contemporary waqf administration and development in singapore: Challenges and prospects. *Essential readings in contemporary waqf issues*, 113-123.
- Kazemi Najafabadi, Mustafa. (2015). Endowment of money from the perspective of Imamiyyah and Sunni jurisprudence; A comparative approach. *Qom, Quarterly Journal Religion and Law*, 4(13), 169-204. [In Persian] <http://qjrl.cmirq.ir/article-1-124-en.html>
- Mahamood, S. M., & Ab Rahman, A. (2015). Financing universities through waqf, pious endowment: is it possible? *Humanomics*, 31(4), 430-453.
- Mesbahi Moghaddam, G., Kavand, M., Esmaily Givi, H. (2009). A Modeling of Waqf Development Financing by Issuing Manfa'ah Securities. *Journal of Iran's Economic Essays*, 5(10), 69-92. [In Persian]
- Mosavian, A., & Nasr Abadi, D. (2009). Designing Waqf Papers Based on Solh and Waqf Contracts in Financial Procurement of Public Benefit Projects. *Islamic Economics Studies Bi-quarterly Journal*, 2(1), 39-68. [In Persian]
- Mousavian, S A. (2012). *Islamic financial instruments*, Tehran, Islamic culture and thought research institute publications. [In Persian]
- Mousavian, S A.; Bahari Gharamaleki, H. (2011). *Jurisprudential foundations of money and capital markets*. Tehran, Imam Sadiq University. [In Persian]
- Najafi, M. (2006). Investigating the process of financing through the issuance of sukuk bonds, *Bursa*. (53). 36-43. [In Persian]
- Razavi, S A; Ghanad, A H; Razavi, S M; Yazdani, G. (2018). Feasibility of endowment of intellectual rights from a jurisprudential and legal point of view, *the first national conference on the function of endowment in human development with an emphasis on scientific endowment*, Birjand. [In Persian]
- SalehAbadi, Ali; Dabiri, M S. (2005). Endowment of company shares from the perspective of Islam. *A collection of articles and speeches of the endowment conference in the capital market*, (1). [In Persian]
- Shabani, M. (2018). Analyzing the juristic-legal nature of waqf and the importance of scientific waqf, *the first national conference on the function of waqf in human development with an emphasis on scientific waqf*, Birjand. [In Persian]
- Soroosh, A. (2011). Presenting a Detailed Model for the Distribution of Endowment Papers in Iran. *Islamic Finance Research*, 1(1), 151-171. [In Persian]

COPYRIGHTS

© 2022 by the authors. Published by Islamic Azad University, Esfarayen Branch. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

